

فقه الاداره از آغاز تاکنون

پدیدآورنده (ها) : روشن، حسن

مدیریت :: نشریه مدیریت در اسلام :: بهار و تابستان ۱۳۹۴ - شماره ۲۵ و ۲۶

صفحات : از ۹ تا ۲۶

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1292106>

تاریخ داندود : ۱۴۰۲/۰۷/۲۰

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- تبیین و نقد انگاره «عدم کارایی مدیریت فقهی در قبال مدیریت علمی» با تأکید بر دیدگاه امام خمینی
- نظام اجتماعی: درآمدی بر مفهوم نظام های اقتصادی نوشتاری پیرامون کل نگری و کیفیت ساختارها فرایندها و ارتباط اجزا در اقتصاد
- کرسنت؛ از نگاهی غیرسیاسی
- الزامات حقوقی بانکداری خصوصی و بررسی آنها در نظام حقوقی ایران
- تأثیر سرمایه انسانی بر بهره وری کل عوامل تولید در ایران
- بررسی زمینه های صادراتی ایران در تجارت با مصر با رویکرد شاخص پتانسیل صادراتی دوجانبه
- بررسی پتانسیل تجاری میان ایران و کشورهای عضو سازمان همکاری‌های شاننگهای با استفاده از مدل جاذبه
- تأثیر انباشت تحقیق و توسعه داخلی و سرریز تحقیق و توسعه خارجی بر رشد بهره وری کل عوامل تولید بخش کشاورزی ایران
- فلسفه فقه
- مدیریت توسعه صادرات؛ شناسایی و سطح‌بندی محرک‌های صادراتی (مطالعه موردی: صنعت ساخت قطعات خودرو)
- امنیت سیاسی افراد و مرجع آن در فقه امامیه
- بررسی مفهوم سکوت سازمانی از دیدگاه امیرالمؤمنین علی علیه السلام

عناوین مشابه

- امام خمینی ثابت و استوار از آغاز تاکنون؛ فقه جواهری
- هنجارهای آغاز سنتی ارتباطات میان‌فردی در شرایط بیماری‌زایی مسری (با تأکید بر COVID-۱۹) از منظر فقه ارتباطات سلامت
- روند شکل‌گیری حاکمیت شرکتی از آغاز تاکنون؛ صدحیف که هنوز اندرخم یک کوچه‌ایم
- اصول فقه اداره از چرایی تا وقوع
- گزارشی از کتب زبان فارسی در جمهوری آذربایجان (از آغاز تاکنون)
- قیام های اسلامی در افغانستان از آغاز تاکنون
- امام خمینی ثابت و استوار از آغاز تاکنون؛ نتیجه استقامت در راه حق
- روند تکوین وسایل تبلیغاتی از آغاز تاکنون
- فقه اداره (گزارشی از جلسه مقدماتی گروه فقه اداره)
- امام خمینی ثابت و استوار از آغاز تاکنون؛ تکلیف شرعی ما چیست؟

فقه‌الاداره از آغاز تا کنون

حسن روشن*

چکیده

این نوشتار با عنوان «فقه‌الاداره از آغاز تا کنون» به تبیین توصیفی از پیدایش فقه‌الاداره و گزارش سیر عملکردی آن از ابتدا تا حال با هدف پاسخگویی به اینکه فقه‌الاداره از چه زمانی آغاز و تا حال چه مسیری را طی کرده است، می‌پردازد و همچنین اشاره‌ای دارد به ماهیت و روش‌شناسی فقه‌الاداره تا در این مقام به اطلاع‌رسانی مخاطبین و دستداران دانش در عرصه‌ی مدیریت اسلامی خدمتی کرده باشد و زمینه‌ی استفاده از اندوخته‌های علمی دانشمندان و فضلاء در این عرصه را نیز جهت دانش‌افزایی در راستای حاکمیت نظام اداری اسلام در خدمت سازمان‌ها و حکومت اسلامی برای رسیدن به اهداف متعالی تکامل بشری فراهم آورد ان شاءالله.

کلیدواژه‌ها: فقه، فقه‌الاداره، روش‌شناسی، فقه‌الانتخاب، فقه‌الانتصاب، فقه

الرواتب

مقدمه

پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، زمینه‌ی طرح مسائل و مباحث نوینی فراهم شد که پیش از آن، ضرورت و انگیزه‌ای برای پرداختن به آن‌ها وجود نداشت. یکی از این مسائل، شکل‌گیری نظامی اسلامی از درون انقلاب بود که موجب پیدایش پرسش‌های گوناگونی درباره‌ی فلسفه‌ی سیاسی و اجتماعی اسلام، در اذهان اندیشوران و حامیان انقلاب شد. در عرصه‌ی اجتماعی از جمله‌ی این مباحث، مبحث «مدیریت اسلامی» بود که از جنبه‌های گوناگونی مورد بحث و بررسی قرار گرفت و رویکردهای مختلفی در این قالب ارائه شد. از طرف دیگر در مکتب اسلام و آموزه‌های وحیانی آن. فقه به عنوان دانشی برای پاسخگویی به مسائل و افعال مکلفین جهت نیل به سعادت بشری مطرح است. از آن جا که یکی از عرصه‌های افعال مکلفین، اجتماع به طور عام و سازمان و محیط پیرامون آن به طور خاص می‌باشد، زمینه‌ی فقه‌پژوهی در عرصه‌ی سازمان و اداره را فراهم می‌آورد که این خود نوید بروز و شکوفایی فقه‌الاداره را می‌دهد.

پیشینه‌ی فقه‌الاداره

با ظهور انقلاب اسلامی و مدیریت فقیه جامع‌الشرایط بر نظام اسلامی، به تدریج ضرورت نظام اداری هماهنگ با نظام سیاسی از حیث مبانی، ارزش‌ها و اصول، کاملاً احساس شد. هرچند قبل از انقلاب هم دغدغه‌ی بخشی از دلسوزان و متعهدان به اسلام مطالعه در موضوع «مدیریت در اسلام» بود. گاهی نظریاتی هم پرداخته می‌شد مانند (نظریه‌ی رشد) که توسط استاد شهید مطهری (ره) 10 سال قبل از پیروزی انقلاب اسلامی طرح شد که موجب پدید آمدن حوزه‌ی مطالعات جدیدی برای علاقه‌مندان به دانش مدیریت گردید، ولی با پیروزی انقلاب پروسه‌ی مطالعه به پروژه‌ی مطالبه بدل شد و تلاش‌های سازمان یافته‌تری به وجود آمد که در یک روند تکاملی به فقه‌الاداره منجر گردید. بد نیست نظری گذرا به این روند انداخته شود.

دانشگاه امام حسین (علیه السلام) و دانشگاه امام صادق (علیه السلام) تهران اصلی‌ترین مراکزی بودند که به مدیریت اسلامی پرداختند و دکتر حسن عابدی جعفری و دکتر علی رضاییان از تلاشگران اصلی این عرصه محسوب می‌شوند.

البته این کار ابتدا از شرح نامه‌ی مالک اشتر و متن‌های مدیریتی نهج‌البلاغه آغاز شد. بعد سلسله بحث‌های فرماندهی در اسلام و اخلاق مدیریت با تکیه بر احادیث اسلام و آیات قرآن بود. همان طوری که در فصل منبع‌شناسی فقه‌الاداره 1 آمده است، فقهایمانند آیت‌الله مکارم شیرازی،

آیت‌الله مظاهری و آیت‌الله مصباح یزدی و فضایی همچون حجج اسلام نبوی و تقوی و ری‌شهری هم به فراخور حال به عرصه‌ی مدیریت اسلامی وارد شدند و به طرح دیدگاه‌های خود پرداختند. آثار و محصولات خوبی هم تولید نموده‌اند که در دسترس اندیشمندان و دوستداران این دانش قرار گرفته است.

سیر تکاملی بحث ابتدا در محیط‌های نظامی مخصوص سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و پس از آن محیط‌ها و سازمان‌های مدیریت دولتی پرداخته شد که در همین محیط‌ها به شکل پودمان یا واحدهای محدود تدریس هم می‌شد و کارگاه‌هایی برگزار می‌گردید. چندین همایش هم توسط علاقه‌مندان مدیریت اسلامی با فاصله‌های زمانی در تهران ترتیب داده شد. بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه مستقر در مشهد مقدس مدیریت اسلامی را با پژوهش‌های روشمندتر محدود به مدیریت قرآنی نمود و تلاشی را آغاز کرد که هنوز ادامه دارد.

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی که توسط حجه‌الاسلام رشاد پایهریزی و اداره می‌شود، نیز در ضمن دانشنامه‌نویسی‌های علوی و نبوی و فاطمی و قرآنی، مدیریت را هم گنجانده و حلقه‌هایی را در این خصوص تشکیل داد.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه هم گروه علمی مدیریت را راه‌اندازی کرد که حدود یک دهه است به پژوهش‌هایی در این حوزه مشغول است و آثاری همچون (مدیریت در اسلام) نوشته‌ی جمعی از فضایی جوان را پدید آورده است.

مؤسسه‌ی آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) با تصدی آیت‌الله مصباح اقدام به تأسیس رشته‌ی مدیریت کرد که در حقیقت مدیریت علمی بود و مدیریت اسلامی در حاشیه‌ی آن طرح می‌شد و به هر حال چون محصلان و دانش‌پژوهان این مؤسسه از طلاب هستند خواه ناخواه به مدیریت اسلامی هم گرایش پیدا می‌کردند مخصوصاً که آیت‌الله مصباح تلاش دیرینه‌ای در مشارکت با فعالان مدیریت اسلامی در تهران داشته است.

اخیراً جامعه المصطفی‌العالمیه که قبلاً مرکز جهانی علوم اسلامی نام داشت و تحت مدیریت حجت الاسلام اعرافی (بانی و مؤلف فقه‌التربیه) است، مرکز علوم انسانی را تأسیس کرد و رشته‌ی مدیریت را در آن دایر نمود که گرایش‌های اسلامی و قرآنی هم دارد.

همه‌ی این تلاش‌ها با عنوان مدیریت اسلامی است که با روش‌شناسی فلسفی و کلامی و اخلاقی و حدیثی و به صورت موضوعی، شکل گرفته است.

هیئت مروّجان مدیریت اسلامی در تهران از متخصصان و علاقه‌مندان به این رشته سامان یافته است (با محوریت دکتر حسن عابدی جعفری) است و تجارب سه دهه کار آموزشی و پژوهشی در این عرصه را سامان بیشتری می‌بخشد.

دانشکده‌های مدیریت در سراسر کشور (چه دولتی چه آزاد) واحدهای مدیریت اسلامی را که نوعاً رنگ اخلاق مدیریت دارد، در برنامه‌ی خود گنجانده‌اند و بعضی فعال‌ترند و به برگزاری همایش‌ها و میزگردها دست زده‌اند (مثل دانشگاه شیراز و اصفهان).

پردیس قم از توابع دانشگاه تهران با تلاش‌های اساتیدی چون دکتر خنیفر، زارعی متین و امیری تلاش خوبی دارند و فصل‌نامه‌ی فرهنگ مدیریت را با مطالب قابل توجهی در موضوع مدیریت اسلامی منتشر می‌کنند که بسیار ارزشمند و قابل استفاده است.

هرچه می‌گذرد تلاش دوستان گرم‌تر و بیشتر می‌شود، اما تفکر فقه‌الاداره نخستین جوانه‌هایش در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم زده شد و در قالب یک ایده و طرح، به عرصه آمد و بعد از مدت‌ها که از تصویب آن طرح گذشته بود مخصوصاً دانشور ارجمند حجه‌الاسلام اعرافی که در دیدار با استاد قوامی گفته بودند که من فقه‌التربیه و فقه‌الجامعه و فقه‌الاداره را در دغدغه‌ی خود داشته‌ام؛ فقه‌التربیه را خود مشغول شدم، فقه‌الاداره را به شما می‌سپارم و فقه‌الجامعه هم ان شاء الله متصدی خود را پیدا می‌کند؛ بر همین اساس پروژه فقه‌الاداره آغاز گردید.

آنچه جالب است تقاضای عده‌ای از طلاب مدرسه‌ی علمیه‌ی معصومیه - که در مباحثات کفایه‌الاصول استاد قوامی شرکت می‌کردند - مبنی بر تدریس فقه‌الاداره به عنوان درس خارج بود که به حمد و توفیق الهی 8 سال است تداوم دارد و همزمانی این تدریس و تحقیق از الطاف خداوند است که اراده کرد این کار به تحقق برسد.

البته در صفحه‌ی 41 کتاب مدیریت از منظر کتاب و سنت که اثر استاد قوامی است و پژوهش دینی برتر سال 83 از طرف انجمن دین‌پژوهان محسوب شد، آرزو شده است کرسی درس خارج فقه‌الاداره تشکیل شود.

به فرمایش ایشان تصور نمی‌رفت به این زودی در 2 عرصه‌ی تحقیق و تدریس عالی در حوزه‌ی علمیه این توفیق نصیب شود که خداوند که ولی توفیق است، این امر را میسر کرد.

البته قبل از تدریس فقه‌الاداره به شکل رسمی، بخش دیگری از طلاب مدرسه‌ی معصومیه با تلاش 3 ساله، استاد قوامی را در مباحث مدیریت اسلامی و احکام‌السلطانیه همراهی کردند و تلاش آنان با تلاش اخیر درس فقه‌الاداره پیوند خورد و آرام آرام به تأسیس «بنیاد فقهی مدیریت اسلامی» منجر شد که 7 سال است فعال است و در حقیقت تداوم طبیعی و جنبه‌ی سخت‌افزاری حرکت

نرم‌افزاری فقه‌الاداره است که سرگذشت آن ذکر شد. این سلسله فعالیت‌های فقه‌الاداره در مسیر رشد خویش شاهد ابراز تمایلاتی از سوی مدرسه‌ی عالی فقه و اصول از توابع جامعه المصطفی العالمیه شد که به تأسیس رشته‌ی فقه‌الاداره علاقه‌مندی نشان می‌دهند و اخیراً در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی بحث از تشکیل حلقه‌ی فقهی مدیریت است که عده‌ای از فقهای مسلم که علاقه و با تخصص مدیریت دارند کاری تمام عیار و عمیق در فقه‌الاداره انجام می‌دهند. امید است مجموعه تلاش‌های علمی مدیریت اسلامی که طی سه دهه به فقه‌الاداره منجر گردید، با سازماندهی و برنامه‌ریزی خوبی که در بنیاد فقهی مدیریت اسلامی صورت می‌گیرد، به ثمر بنشیند و از جمله نوآوری‌های حوزه‌ی علمیه در دوره‌ی اخیر فقه محسوب گردد.

آشنایی اجمالی با ماهیت فقه اداره

فقه‌الاداره شعبه‌ای از فقه است که می‌کوشد قواعد مدیریتی را غنی‌سازی کند و این عمل را از طریق استنباط احکام اداری به سبک اجتهاد جعفری و جواهری انجام می‌دهد؛ یا فقهی که متکفل تبیین احکام شرع در موضوعات گوناگون مدیریتی و اداری از طریق پاسخگویی به سؤالات مدیریتی، به شکل استنباط است.

مسائل هر علم اصلی‌ترین عناصر در معرفی، شکل‌گیری، صورت‌بندی و توسعه‌ی آن به شمار می‌روند و ریشه‌ی این مسائل را می‌توان در نیازهای بشری جستجو کرد که باعث می‌گردد علوم انسانی به سوی کاربردی شدن سوق پیدا کند. با توجه به مسئله محور بودن فقه، عرضه‌ی نظام‌مند مسائل علوم انسانی به فقه، منجر به تولید پاسخ‌هایی در اندازه‌های مورد نظر دین خواهد گردید.

نظام پاسخ‌های فقهی که ناظر به نظام مسائل علوم انسانی ایجاد می‌شود، همان چرخه‌ی تولید علوم انسانی اسلامی، البته با تأثیرپذیری علم از فقه، خواهد بود. «فقه‌الاداره» به عنوان یک بعد «فقه علوم انسانی» جایگاهی روشن پیدا می‌کند.

عملیات استنباط فقهی در عرصه‌ی علوم انسانی، به عنوان فرایند غنی‌سازی تعریف می‌شود. علوم انسانی به شکل رایج نه تنها مفید نیستند، بلکه مضرند و باید با عملیات اجتهادی مورد پالایش قرار گیرند و تصفیه شوند؛ تصفیه‌ای از نوع غنی‌سازی که متوجه مبانی، اصول، ساختار و روش‌های این علوم خواهد شد. برای این کار قبلاً باید آشنایی دقیقی با آن‌ها پیدا شود؛ از نوع آشنایی با یک موضوع برای فقیه تا نظر اسلام را کشف و ارائه کند.

روش‌شناسی فقه‌الاداره

بحث در روش‌شناسی فقه‌الاداره بسیار مفصل است و در این مقاله به طور مختصر به آن می‌پردازیم و علاقه‌مندان می‌توانند در جلد اول کتاب فقه‌الاداره مفصلاً با این بحث آشنا گردند.

در فقه‌الاداره ابتدا با روش اجتهادی مسئله محور، به عنوان روش انتخابی این تحقیق آشنا می‌شویم، سپس نحوه‌ی اعمال این روش در مباحث علم مدیریت به بحث گذاشته می‌شود. بعد از این مرحله امکان نظریه‌پردازی و نظام‌سازی مباحث مدیریت از دیدگاه فقه اسلام مورد بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت با کمک روش‌شناسان، «روش اجتهادی» از حیث اثربخشی و کارایی مورد ارزیابی واقع خواهد شد.

1. اجتهاد روش انتخابی فقه‌الاداره

روش انتخابی فقه‌الاداره، روش اجتهادی و روشی مسئله محور است و از مزایای دیگر روش‌های پژوهشی هم بهره‌مند است. با این روش یک فقیه به تناسب هر موضوع و درجه‌ی مفسده یا مصلحتی که دارد، حکم شرعی را برای آن استخراج می‌کند. بنابراین در روش اجتهادی دو فرایند مورد اهتمام فقیه است:

الف. فرایند شناخت موضوع یا متعلق حکم

ب. فرایند شناخت حکم شرعی

چنانچه بیان شد این روش مسئله محور است و به عبارتی مبتنی بر پرسش و پاسخ است (پرسش از متشرع و پاسخ از شارع). قرآن کریم می‌فرماید: «فاسئلو اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون»؛ «از اهل فن سؤال کنید اگر نمی‌دانید». مصداق بارز «اهل ذکر» معصومان (علیهم السلام) هستند و پس از آنان فقهای عادل که نواب عام ایشان می‌باشند و معیارهای گزینش آنان توسط معصومان (علیهم السلام) ارائه شده است. به عنوان نمونه «من کان من الفقهاء صائناً لنفسه حافظاً لدینه مخالفاً علی هویه مطیعاً لامر مولاه فللعوام ان یقلدوه فانهم حتی علیکم و انا حجه الله علیهم»؛ «اما هر کس از فقیهان که خویش‌تندار و نگاهبان دین و مخالف با هوای نفس و مطیع امر مولای معصوم خود باشد (خودرأی نباشد) بر مردم غیرمتخصص در دین است که از آنها تبعیت کنند (سؤال کنند) آنها حجت من هستند بر شما و من حجت خدا هستم بر آنان». عبارت فوق از تقلید صحبت می‌کند که اوج تبعیت است آن هم در امری خطیر که در تخصص عوام نیست (مراد غیرمتخصص در امر احکام دین است).

اما اینکه در چه دائره‌ای باید سؤال کنند معصوم (علیه السلام) از آن به (حوادث واقعه) یاد می‌کند که «واما الحوادث الواقعة فارجعوا فیها الی رواه احادیثنا»؛ «اما در امور مستحدثه به راویان حدیث ما (فقه‌های مرجع) رجوع کنید».

(حوادث واقعه) اصطلاحی عام و فراگیر است. هر حادثه که واقع می‌شود می‌تواند کلیه‌ی امور سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی را شامل شود. بنابراین فقه‌های حدیث‌شناس و دین‌شناس در مقابل هر نوع سؤالی که از آن‌ها می‌شود، مرجع هستند.

2. اعمال روش اجتهادی در مباحث مدیریت

در یک نگاه دقیق «مدیریت» یا «اداره» یک فعل سازمانی است و فعل سازمانی از مصادیق فعل مکلف است که موضوع علم فقه است. پس همان‌طور که با روش اجتهادی می‌توان حکم فعل مکلف را استنباط کرد، می‌توان احکام فعل سازمانی را نیز با روش اجتهادی استنباط کرد. به عبارت دیگر تمامی عملیات مدیریت، مصادیقی از فعل سازمانی و فعل سازمانی مصادیقی از فعل مکلف است و بر اساس تقسیم افعال به جوانحی و جوارحی، فعل سازمانی هم به دو قسم جوارحی و جوانحی تقسیم می‌شود.

3. نظریه‌پردازی و نظام‌سازی با روش اجتهادی

فقه از چنان ظرفیتی برخوردار است که می‌تواند با روش اجتهادی به کلیه‌ی سؤالات پاسخ دهد و حکم شرع را در موضوعات گوناگون مدیریتی و غیرمدیریتی کشف نماید. در حقیقت هر سؤال، پاسخ مناسب خود را از دستگاه پرتوان و فعال و وسیع فقه خواهد یافت. حال این سؤال مطرح است که آیا با روش اجتهادی می‌توان به نظریه‌پردازی یا نظام‌سازی پرداخت یا خیر؟ که در کتاب به جواب این سؤال به طور مفصل پرداخته شده است.

نتیجه آن مباحث اینکه فرآورده‌های اجتهاد فقط احکام فردی و منفرد نیست، بلکه این احکام در یک سری ترکیب ویژه به نظریه و نظام هم منجر می‌شوند؛ لذا فقه‌الاداره با متدولوژی استنباط و اجتهاد می‌تواند نظریه‌ی مدیریت اسلامی را در انگیزش، گزینش، نظارت، سازمان‌دهی، برنامه‌ریزی، معنویت، رهبری و ... پردازش کند و نیز نظام اداری مطلوب اسلام را ارائه می‌دهد.

4. ارزیابی و ارزش‌گذاری روش اجتهادی فقه‌الاداره

ارزیابی روش اجتهادی از دو منظر قابل بررسی است:

الف. کارایی

ب. اثربخشی

موضوع کارایی به شیوه‌ها و روش‌های اجرائی تحقیق برمی‌گردد و اثربخشی با ارزش کار و نتیجه‌ی تحقیق ارتباط دارد. این مفهوم را با تسامح می‌توان چنین ترجمه کرد (چگونه باید تحقیق کرد) (چه چیزی را باید تحقیق کرد).

5. محصول کار فقه‌الاداره

محصول فقه‌الاداره با روش استنباطی و اجتهادی به یکی از سه نوع زیر است:

1. رساله‌ی اداریه: این رساله مانند رساله‌های عملیه معروف است که حاوی صدها مسئله است که بدون استدلال فقط به بیان احکام می‌پردازد که در حقیقت پاسخ‌هایی است بر مسائل مبتلابه مردم در عرصه‌ی مدیریتی.

تفاوتی که این رساله با رساله‌های عملیه دارد در محتوا و نظم آن است به گونه‌ای که شامل کلیه‌ی سؤالات اداری خواهد بود و نظم آن هم از مبانی مدیریت است تا مدیریت فرهنگ سازمانی.

2. قواعد اداریه مجموعه‌ای استدلالی است ناظر بر احکامی که قابل تعمیم در موارد گوناگون هستند مانند قواعد فقهیه معروف که توسط فقهای عظام تنظیم می‌گردد. این مجموعه حاوی ده‌ها قاعده است که در نظم مبانی مدیریت، مدیریت رفتار سازمانی و مدیریت منابع انسانی و مدیریت فرهنگ سازمانی تنظیم می‌شود و در هر مرحله قواعد خاص ارائه می‌گردد مانند قاعده‌ی شایسته‌سالاری که مربوط به بخش مدیریت منابع انسانی است یا قاعده‌ی تکریم که مربوط به بخش مدیریت رفتار سازمانی است.

3. جواهر اداریه که محصول پر حجم و استدلالی و علمی است که برای هر موضوع از مدیریت یک کتاب را به سبک مجموعه جواهر احکام مربوط به محمدعلی نجفی (ره) ارائه می‌دهد. برای نمونه در باب‌گزینش یک کتاب حاوی حداقل صد مسئله است که به سبک استدلالی پاسخ داده می‌شود و ثمره‌ی علمی دارد و می‌تواند در دروس خارج و برای پرورش مجتهدان در فقه اداری به کار آید. در حقیقت یک دایره‌المعارف فقهی اداری در حدود 40 جلد خواهد شد.

فقه‌الاداره از ابتدا تاکنون

سال اول فقه‌الاداره¹

در آغاز درس خارج فقه‌الاداره ابتدا نگاهی به تاریخ تحولات، تطورات و ادوار کلان حوزه‌های علمیه شده است. در این نگاه تاریخچه‌ی حوزه به سه دوره‌ی کلی تقسیم شده است که دوره‌ی سوم

1. برای مطالعه بیشتر ر.ک. چیستی فقه‌الاداره؛ اثر استاد قوامی

که دوره‌ی بسط و گشودگی حوزه‌هاست، خود به چهار مرحله تقسیم می‌شود. مرحله‌ی چهارم، مرحله‌ی توجه به حوزه‌های علوم انسانی به شکل کاملاً تخصصی است و از اینجا دانش مدیریت که یکی از محورهای حوزه‌ی علوم انسانی است، متعلق درس فقه از سری دروس حوزوی قرار گرفته است. پس از آن نگاهی به ادوار فقه شده است و ادوار آن به یازده دوره تقسیم شده است که دوره‌ی دهم از آغاز قرن معاصر شروع شده است و دوره‌ی یازدهم نیز عصر ورود فقه به جنبش نرم‌افزاری است. دوره‌ی یازدهم فقه که جدیدترین دوره در دگردیسی دانش فقه است، با شعار جنبش نرم‌افزاری و تولید علم رونق می‌گیرد که راهبرد اصلی آن ورود دین و فقه به عرصه‌ی علم است و بحث از تولید علم به گفتمان غالب مجاری علمی تبدیل می‌شود. امام راحل (ره) فقه حکومتی را رایج و ترویج کرد و با پردازش تئوری ولایت فقیه و حاکم کردن آن در عرصه‌ی اجتماع فقه‌السیاسه را بنا نهاد، ولی بعد از رحلت ایشان و مستقر بودن مردم سالاری دینی با محوریت ولایت فقیه و فرزانیگی رهبر معظم انقلاب و ضرورت‌های مطالبات انقلابی - اسلامی - توقعات از علم فقه بالا گرفت و فقه گویا با ارائه‌ی تدریجی ظرفیت بی‌بدیل خود در عرصه‌های مختلف و ادوار گوناگون مجامع علمی را متوقع کرد که نقش مؤثرتر و بیشتری را در تولید علم بازی می‌کند و بومی‌سازی تلاش‌های علمی را پرچمداری می‌کند.

از سوی دیگر پیشرفت تکنولوژی و صنعت، انتقال سریع اطلاعات، کنترل و کنش و واکنش حوزه‌های مختلف سیاسی - اقتصادی و فرهنگی؛ ظهور روابط چندگانه و تعامل‌های پیچیده در ساخت‌های فراملی و جهانی، تطوریابی نگاه‌ها و نظریه‌های حقوقی و فلسفی، پدید آمدن الگوها و کالاهای فرهنگی مغایر با ارزش‌های انسانی و غیرقابل دفاع نشانگر تحولات دنیای جدید است.

روشن است تئوری و توانائی فقه برای مواجهه فعال و مثبت با دنیای جدید را هنگامی می‌توان اثبات و اجرا کرد که پرسش‌های متوجه به فقه که برآمده از این تحولات هستند، شناسائی، بررسی و پاسخ داده شوند که در ادامه‌ی مباحث این سؤالات طرح و پاسخ داده شده است؛ پرسش‌هایی از قبیل

- پرسش‌های متوجه به مبانی فقه
- پرسش‌های متوجه به فعالیت فقهی و روند شکل‌گیری آن
- تأثیرپذیری اجتهاد به عنوان یک فعالیت فکری و ذهنی
- لوازم و ملزومات پاسخگویی فقه به مسائل جدید

پس از آن در بخش اول، حوزه‌ی فقه و دامنه‌ی آن و رابطه‌ی فقه با علوم انسانی مثل علم اجتماع و علم تربیت و نسبت فقه با مدیریت مورد بحث قرار گرفت.

در بخش دوم، دانش مدیریت و ساختار موضوعی آن و محورهای چهارگانه و عرصه‌ها تعریف و تبیین شد.

در بخش سوم ابتدا فقه‌الاداره تعریف شده است و دامنه و حیثه‌ی آن معرفی شده و در ادامه روابط فقه‌الاداره با حقوق‌الاداره و یا سایر علوم‌الاداره تبیین شده و منابع تأمین‌هریک از این دانش‌ها ارائه شده است.

در ادامه روش‌شناسی فقه‌الاداره ارائه شد که خود مشتمل بر چند بخش ذیل است:

- اجتهاد روش انتخابی فقه‌الاداره
- اعمال روش اجتهادی در مباحث مدیریت
- نظریه‌پردازی و نظام‌سازی با روش اجتهادی
- ارزیابی و ارزش‌گذاری روش اجتهادی فقه‌الاداره
- محصول کار فقه‌الاداره

پس از آن منبع‌شناسی فقه‌الاداره که مشتمل بر تبیین منابع اربعه‌ی اجتهاد و مسائل دقیق ضمنی آن بود، مورد بحث قرار گرفت؛ مسائلی همچون ادله‌ی نقلی مثل قرآن و سنت، منابع عقلی مثل عقل اجتهادی، عقل اجتماعی و منابع معین‌هریک مثل دانش‌ها و تولیدات بشری. در پایان این بحث نیز منابع فقه‌الاداره درجه‌بندی شده است.

پس از آن گونه‌شناسی فقه‌الاداره مطرح شده است که طی آن به گونه‌شناسی عام و خاص فقه‌الاداره اشاره شده است.

در ادامه الگوشناسی فقه‌الاداره با محوریت‌های ذیل ارائه شده است:

- الگوی فتاوی قانونمند (قانون مدنی)
- الگوی نظری
- الگوی فقهای مدیر
- الگوی سازمان و اداره‌ی فقهی.

در پایان نیز کاربردشناسی فقه‌الاداره در قالب این موضوعات مورد بحث قرار گرفته است:

- سیر تدوین رساله‌ی اداریه
- نهضت‌سازی فقه‌الاداره
- محصولات فقه‌الاداره در قالب‌های:
  - رساله‌های اداریه
  - قواعد اداریه

• جواهر اداریه

• سال دوم و سوم فقه الاداره

در سال دوم درس خارج فقه الاداره یکی از محورهای مباحث مدیریتی با نام منابع انسانی ارائه شد.

مدیریت چنانچه در مباحث سال اول گذشت، دارای چهارمحور (1. مبانی مدیریت، 2. مدیریت منابع انسانی، 3. مدیریت رفتار سازمانی، 4. مدیریت فرهنگ سازمانی) و دو عرصه (عام و خاص) می-باشد. در بین محورهای مدیریتی، مدیریت منابع انسانی به لحاظ آماده‌تر بودن از حیث ورود به منابع اسلامی و بودن فضائی وسیع‌تر بر بحث فقهی و همچنین اهمیت بیشتر این محور در بین محورهای مدیریتی و توجه ویژه‌ای که در منابع اسلامی نسبت به نیروی انسانی شده است، سبب شد شروع روش فقهی و اعمال روش استنباطی در مدیریت و فقه الاداره از این محور آغاز شود. در واقع فقه برای پذیرش مدیریت منابع انسانی مهیاتر و از قابلیت بیشتری برخوردار است.

در فرایندی که مدیریت منابع انسانی به خود اختصاص داده مانند گزینش، حقوق و دستمزد، ارزیابی عملکرد، آموزش و ... ابتدای بحث فقهی از گزینش به علت اهمیت و حساسیتی که دارد، خواهد بود. البته قبل از ورود به مباحث فقهی در فرایند گزینش و تفصیل این بحث، کلیاتی از مدیریت منابع انسانی که خاستگاه مبحث گزینش است و همچنین خود موضوع گزینش مباحثی مطرح شده است.

مطالب این دو سال با نام فقه الانتخاب و فقه الانتصاب مطرح شده است که پیرامون انتخاب و انتصاب از مباحث محور منابع انسانی از محورهای چهارگانه‌ی مدیریت است.

ابتدا فقه الانتخاب با این عناوین و سرفصل‌ها:

❖ بخش اول: روش‌شناسی

➤ مباحث آکادمیک کتاب الانتخاب

▪ مدیریت منابع انسانی

ماهیت مدیریت منابع انسانی

اهداف مدیریت منابع انسانی

وظایف مدیریت منابع انسانی

▪ مراحل مدیریت منابع انسانی

الف. مرحله‌ی فرایند گزینش (قبل از آموزش)

ب. مرحله‌ی فرایند آموزش

ج. مراحل مدیریت منابع انسانی (بعد از آموزش)

▪ گزینش در مدیریت کلاسیک

تعریف گزینش

مراحل فرایند گزینش

مراحل مختلف فرایند آموزش

کادرسازی

کادرسازی نقطه‌ی تلاقی بین فرایند گزینش و فرایند آموزش

❖ بخش دوم:

▪ واژه‌شناسی فقه الانتخاب

1. انتخاب

2. اختیار

3. اصطفاء

4. اخلاص و استخلاص

5. اصطناع

6- اجتناء

7- جعل

8- بعث

9- استیجار

10- استعمال

11- استعمار

12- تمکین

13- نصب

14- ولایت

✓ قابل ذکر است که تمام واژه‌های فقه الانتخاب در قالب و از منابع ذیل مورد بحث قرار

گرفته است:

- فقه اللغة

- فقه القرآن

- فقه الحدیث

- فقه السیره
الف. سیره‌ی معصومین و متشرعه

ب. سیره عقلاء

- فقه الاداره

❖ بخش سوم:

- به‌سازی
  - اصطناع
  - مراحل اصطناع
  - 1. آغاز از طفولیت (حتی قبل از آن)
  - 2. استعدادسنجی
  - 3. آزمون‌های مکرر و هدفمند
  - 4. امتنان و حمایت دائمی
  - 5. محبوب‌سازی
  - به‌گزینی
  - گزینش اصلح
  - سؤالات قاعده «لزوم گزینش اصلح»
- مراحل سه‌گانه‌ی فقه:

1. نظرات

2. نظریات

1. نظریه‌ی امتنان

2. نظریه‌ی استعدادسنجی

3. نظریه‌ی امتحان (ابتلاء)

4. نظریه‌ی محبوب‌سازی

5. نظریه‌ی سفال

6. نظریه‌ی کنترل موالید

7. نظریه‌ی صف و ستاد

3. نظامات

1. نظام اصطناع

2. نظام گزینش اصلح
  3. نظام انتخاب
    - قواعد «انتخاب»
- ✓ متن و تفصیل تمام مطالب فوق در کتاب فقه الانتخاب، کتاب دوم از سری کتاب‌های فقه اداره توسط انتشارات حوزه و دانشگاه زیر چاپ می‌باشد.

فقه الانتصاب با این عناوین و سرفصل‌ها:

- فرایند گزینش منابع انسانی (اتخاذ عضد)
  1. به‌سازی، کادرسازی (اصطناع)
  2. به‌گزینی (اختیار)، گزینش اصلح
  3. به کارگماری (جعل)
  4. به کارگیری (استیجار)
- جعل و انتصاب در قرآن
- جعل در اخبار
- جعل در نهج البلاغه
- اصل محوریت و مرجعیت خداوند در انتصاب اصلح
  - آثار خدامحوری در انتصاب
  - شأن تخصصی انتصاب
  - ویژگی‌های انتصاب خدامحور در اخبار
- 1. شفافیت (ایضاح)
- 2. استحکام
- 3. زمان و مکان مناسب
  - آیات النصب
  - فرد اصلح و ویژگی آن در قرآن و روایات
  - تجزیه و تحلیل شغل و منصب در نصوص اسلامی
  - عمل سازمانی و معانی آن طبق نصوص
- انواع مناصب (وارد در متون دینی)

- تجزیه و تحلیل مناصب اسلامی

- تجزیه و تحلیل منصب امامت

■ انواع مسئولیت‌ها:

1. مسئولیت مالی

2. مسئولیت سرپرستی مشاغل دیگر

3. مسئولیت حفظ اطلاعات محرمانه

■ نصب و سؤالات مرتبط با آن

مسئله: آیا انتصاب عقد شرعی است؟

مسئله: آیا انتصاب وکالت است؟

مسئله: آیا نصب یک حکم حکومتی است؟

و ...

✓ متن و تفصیل تمام مطالب فوق در کتاب فقه الانتصاب، کتاب سوم از سری کتاب‌های فقه‌الاداره در مرحله‌ی آماده‌سازی برای چاپ قرار دارد.

سال چهارم تا هفتم فقه‌الاداره

در سال چهارم درس خارج فقه‌الاداره یکی دیگر از مباحث مدیریتی محور منابع انسانی یعنی نظام جبران خدمات (حقوق و دستمزد) با نام کتاب الرواتب ارائه شد. محور منابع انسانی همان‌گونه که در قبل گذشت، شامل چند ریزمحور هست که یکی از آن نظام جبران خدمات (حقوق و دستمزد) هست. از سال چهارم فقه‌الاداره به مدت چهار سال این محور مورد بررسی قرار گرفت و طی آن ابتدا نظام حقوق و دستمزد و یا به عبارت بهتر «نظام جبران خدمات» ارائه شد و مطالب آکادمیک این دانش و در ادامه مباحث فقهی کتاب الرواتب و بعد از آن نظریه و نظام جبران خدمات اسلام ارائه شد که در فهرستی، رئوس مطالب و سرفصل‌های مباحث به شرح ذیل است؛

❖ بخش اول: مدیریت حقوق و دستمزد از نگاه مکاتب مختلف

فصل اول: ویژگی‌های حقوق و دستمزد

فصل دوم: مراحل طراحی نظام حقوق و دستمزد

فصل سوم: نظریه‌های حقوق و دستمزد

فصل چهارم: آخرین و جدیدترین نگاه به مباحث این بخش

❖ بخش دوم: طرح و تبیین فروعاً فقهی مربوط به نظام حقوق و دستمزد

فصل اول: کتاب الطهاره

فصل دوم: کتاب الصلاة

فصل سوم: کتاب صوم

فصل چهارم: کتاب الزکات

فصل پنجم: کتاب الزکاه

فصل ششم: کتاب الحج

فصل هفتم: کتاب الاجاره

- مفهوم‌شناسی

- حقیقت اجاره

- اجاره در سازمان

- ارکان و شرائط اجاره

- مقایسه بین «اجاره» و «ارتزاق»

- محورهای عمده‌ی بحث از اجاره در سازمان:

فصل هشتم: کتاب المضاربه

فصل نهم: مضاربه

فصل دهم: کتاب المزارعه

فصل یازدهم: کتاب المساقاه

فصل دوازدهم: کتاب عاریه، شرکت و بیع

فصل سیزدهم: کتاب الضمان

فصل چهاردهم: کتاب الحواله

فصل پانزدهم: کتاب المکاسب و المتاجر

فصل شانزدهم: کتاب الصلح

فصل هفدهم: کتاب الجعاله

فصل هجدهم: کتاب الرهبه

فصل نوزدهم: کتاب الغصب

فصل بیستم: کتاب لقطه

فصل بیست و یکم: کتاب نکاح (رضاع)

فصل بیست و دوم: کتاب القضاء

- تبیین مشروعیت ارتزاق از بیت المال
  - تناسب نظریه‌ی ارتزاق با قاعده‌ی حرمت اخذ اجرت بر واجبات
- فصل بیست و سوم: کتاب القصاص

❖ بخش سوم: نظریه‌پردازی و نظام‌سازی «جبران»

▪ نظریه‌ی جبران

1. لایه‌ی بینشی نظریه‌ی جبران

الف. وحيانی

ب. روایی

2. لایه‌ی ارزشی نظریه‌ی جبران

الف. وحيانی

ب. روایی

3. لایه‌ی روشی نظریه‌ی جبران

الف. وحيانی

ب. روایی

▪ نظریه‌های جبران خدمات

1. نظریه‌ی ارتزاق

2. نظریه‌ی اجاره

تفاوت این بحث با بحث انتصاب

مقایسه بین «اجاره» و «ارتزاق»

محورهای عمده‌ی بحث از اجاره در سازمان

3. نظریه‌ی عدالت

▪ قاعده‌ی سازمانی

▪ نظام جبران

✓ تعریف نظام جبران خدمات

مبانی اصول اهداف

1. ایجاد انگیزش
2. اقامه‌ی عدالت سازمانی
3. تعیین شایستگی
4. ایجاد معنویت در سازمان
5. بهبود مستمر (رشد)
6. ارتقای کیفیت عمل

✓ متن و تفصیل تمام مطالب فوق در کتاب فقه الرواتب، کتاب چهارم از سری کتاب‌های فقه اداره در مرحله‌ی تدوین قرار دارد.

سال هشتم فقه اداره

یکی از محورهای چهارگانه‌ی مدیریت، محور وظائف و مبانی مدیریت است. مبانی یا وظائف مدیریت شامل مراحل سازماندهی، برنامه‌ریزی، کنترل و نظارت، هدایت و رهبری می‌باشد. سازماندهی که اولین مرحله از سری مراحل مبانی یا وظائف مدیر است، موضوع سال هشتم فقه اداره قرار گرفته است و نام فقه التنظيم را در سری کتاب‌های فقه اداره به خوداختصاص داده است. در فقه التنظيم نیز به مثابه‌ی سایر کتب فقهی فقه اداره ابتدا موضوع کتاب یعنی سازماندهی در دانش آکادمیک مورد بحث قرار می‌گیرد و سپس مباحث فقهی آن مورد تحلیل و کنکاش فقهی قرار می‌گیرد که از آن نظرهای فقهی و اجتهادی استنباط می‌گردد که این خود زمینه‌ی نظریه‌ی فقه التنظيم و سپس نظام سازماندهی مکتب اسلام قرار می‌گیرد. پس مباحث سال هشتم فقه التنظيم در قالب سه بخش ذیل که هر کدام خود شامل چندین فصول می‌باشد، از سال تحصیلی 93-94 در حال تدریس توسط استاد قوامی (حفظه الله تعالی) می‌باشد:

بخش اول: مباحث آکادمیک سازماندهی

بخش دوم: مباحث اجتهادی فقه التنظيم

بخش سوم: نظریه و نظام‌سازی سازماندهی در مکتب اسلام

تمام این تلاش‌ها در سایه‌ی افق بلند فکری حضرت استاد قوامی و زحمات پژوهشی معظم له می‌باشد. دوام عزت و سلامت و توفیق ایشان را از خداوند متعال پیوسته خواهان و خواستاریم.